

Bitne odrednice zen–budizma

Dubravko Arbanas*

Sažetak

Kao svojevrsan »put oslobođenja«, zen–budizam je ispunjenje duge tradicije indijske i kineske kulture, koja je svoj vrhunac dosegla u Japanu. Ovaj dragocjeni poklon Azije svijetu ne pripada nijednoj od formalnih kategorija suvremene zapadnjačke misli, stoga će ovo razmatranje nastojati pokazati njegove specifičnosti. Uže područje istraživanja su bitne odrednice zen–budizma: poimanje apsurdna, doživljaj praznine, akcija i »satori«. »Satori« je cilj zena koji vodi »oslobođenju«, odnosno postizanju novog gledišta za sagledavanje biti stvarnosti i čovjekove prave prirode. Metoda proučavanja je analiza nekoliko relevantnih djela iz ovog područja. Kritičkom analizom bitnih odrednica zen–budizma, autor je došao do zaključka da zen izbjegava upetljavanje u religioznost ili akademsko filozofiranje i ide ravno u bit stvarnosti. Iskustvo zena je prava svrha čovjeka, a ne nešto što se koristi kao prvi korak u nizu etičkih ili metafizičkih prosudbi, stoga je to iskustvo popraćeno osjećanjem sveobuhvatne ljubavi i radosti.

Ključne riječi: zen–budizam, apsurd, praznina, akcija, logika, satori

Uvod

Zen–budizam je način i pogled na život koji ne pripada nijednoj od formalnih kategorija suvremene zapadnjačke misli. Nije ni religija, ni filozofija, ni psihologija, ni vrsta znanosti. Primjer je onog što je u Indiji i Kini poznato kao »put oslobođenja«. U tom pogledu sličan je vedanti, yogi i taoizmu. Taj put ne može imati pozitivnu definiciju, što potvrđuje i jedan od najznačajnijih poznavatelja zen–budizma na Zapadu, Reginald H. Blyth: »Zen, iako daleko od toga da bi bio neodređen, po definiciji se ne može definirati, jer on je aktivno načelo samog života.«¹ Ili, kako stoji u jednoj staroj pjesmi: »Motrimo li ga, ne možemo ga vidjeti; Oslušujemo li ga, ne možemo ga čuti. No ako se njime služimo, neiscrpan je.«²

* Mr. sc. Dubravko Arbanas, *Edunova — škola informatike i managementa*, Osijek; doktorand na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu. Adresa: Lorenza Jägera 5, 31000 Osijek, Hrvatska. E-pošta: adubravko@gmail.com

1 Devidé, V., *Japanska haiku poezija*, Ljubljana–Zagreb, 1985, str. 25.

2 *Isto*.

Zen³ kategorički odbija odgovor na pitanje: Što je zen? On mora biti nagoviješten time što ćemo reći što on nije, slično načinu na koji kipar otkriva skulpturu tako što otklanja djeliće s kamenog bloka. S obzirom na porijeklo zena,⁴ on se može promatrati kao ispunjenje duge tradicije indijske i kineske kulture, premda je mnogo više kineski nego indijski, a od dvanaestog stoljeća se duboko i najkreativnije ukorijenio u kulturi Japana. Kao plod ovih velikih kultura, kao jedinstven i posebno poučan primjer puta oslobođenja, zen je jedan od najdragocjenijih poklona Azije svijetu.

1. Općenito o zenu

1.1. Buđenje

Zen je možda najbolje opisati kao određenu neposrednost. U drugim školama budizma »buđenje« (*bodhi*) izgleda daleko i gotovo nadljudski, kao nešto što će se postići poslije dugog i strpljivog napora. Ali u zenu uvijek postoji osjećaj da je »buđenje« nešto potpuno prirodno, zaprepašujuće očigledno, što se može pojaviti svakog trenutka, na zaokretu bilo koje ulice. Ako je to neka teškoća, zen je prejednostavan, jer ukazuje na istinu izravno i otvoreno, ne trošeći vrijeme na apstrakcije i simbolizam. U tom smislu je korisno mišljenje Leonida S. Vasiljeva:

Kako razumeti Istinu? To večno pitanje mislilaca čan–budizam je rešio zadivljujuće jednostavno i paradoksalno. Istina je spoznaja. Ona se spušta na tebe neočekivano, kao intuitivni impuls, kao unutrašnje prosvjetljivanje, kao nešto što se ne može izraziti i predodžbama. Za postizanje i primanje te spoznaje treba se pripremati. Međutim i pripremljen čovek nije siguran da će razumeti Istinu. On treba strpljivo da čeka svoje vreme. Još koliko jučer, još pre jednog minuta, on se mučio i grozničavo razmišljao, trudeći se da shvati neshvatljivo, ali odjednom njega je posetilo nešto i on je odmah sve shvatio, razumeo Istinu.⁵

Ako je karakteristična odlika zena neposredno ili trenutačno »buđenje« (*tunwu*), bez prolaska kroz pripreme stupnjeve, onda ima dokaza o postojanju takvog principa i u Indiji. *Lankavatara sutra* govori o potpunom i iznenadnom načinu »buđenja«, prvi putem pročišćenja umrljanih projekcija iz uma, a drugi putem tre-

3 »Zen — skraćena japanskih reči *zenio* i *zena*, koje su izvedene iz kineske reči *č'an* (meditacija). Č'an sa svoje strane potiče od sanskriptske reči *dhjana* (meditacija). Ovaj termin se podjednako upotrebljava za proces meditacije i za njegove rezultate u svesti, odnosno kako bi neki rekli, za nad-svest, misleći na ona stanja svesti u kojima se gubi ljudska slika sopstvenog ja ili samo-slika.« U Ernst Vud, *Rečnik zena*, G. Milanovac, 1989, str. 128.

4 »Prema predaji, Č'an ili zen škola nastala je tako što je Buda, povrh svojih svetih spisa, posedovao jedno ezoterično učenje koje se prenosilo nezavisno od pisanih tekstova. Ovo učenje lično je preneo jednom od svojih učenika, koji ga je onda predavao svome učeniku. Učenje se prenosilo na taj način dok nije došlo do Bodidarme (Bodhidharma), za koga se smatra da je bio dvadesetosmi biskup u Indiji i koji je između 520. i 526. godine došao u Kinu, gde je postao prvi *Tsu* (Patrijarh, doslovno predak) Č'an škole u Kini.« U Fung Yu–Lan, *Č'anizam. Filozofija šutnje*, u *Istorija kineske filozofije*, Beograd, 1983, str. 286.

5 Vasiljev, L. S., *Istorija religija Istoka*, Beograd, 1987, str. 261.

nutačnog preokreta u dubinama svijesti, čime se odbacuju dualistički pogledi. To se uspoređuje sa zrcalom koje istog trenutka odražava svaki oblik koji se nađe ispred njega. Postoji jasna veza između ideje o trenutačnom buđenju i učenja *Vajracchedike sutre*, odnosno postići probuđenost ne znači postići ništa posebno. Drugim riječima, ako je *nirvana* zapravo ovdje i sada, tako da traganje za njom znači izgubiti je, onda je njezino ostvarenje putem naprednih stupnjeva vrlo neprikladno. Trebalo bi je uvidjeti neposredno u sadašnjem trenutku, upravo kako to opisuje Vasiljev:

Čan–budizam je predlagao drugo. Kao da je u kineskoj misli vaskrsnuo ideje ranog filozofskog taoizma, i višestruko ih obogatio neiscrpnim dubinama indijske mistike, on je pozivao svoje sledbenike da ne žure napred, ne traže Istinu i ne pokušavaju da postignu nirvanu ili postanu Buda. Sve je to taština taštine. Glavno je da su Istina i Buda uvek sa tobom, oni su oko tebe, treba samo umeti pronaći ih, videti, prepoznati i shvatiti. Istina i Buda su unaokolo i u svemu: u pesmi ptica, u nežnom šumu proleća, u prekrasnoj lepoti planinskih grebena, u tišini jezera, u neobičnoj strogosti prirode, u razumnoj uzdržljivosti ceremonijala, u očišćujućoj i prosvetljujućoj snazi meditacije, u postizanju zadovoljstva u radu i u skromnoj uzvišenosti prostog, fizičkog rada. Ko ne vidi Budu i istinu u svemu tome, taj ih ne može naći ni na nebu, ni u raj, ni danas, ni u dalekoj budućnosti. Jednom rečju, treba umeti živeti, poznavati život, radovati mu se, prihvatiti ga u svom njegovom bogatstvu, raznolikosti i lepoti.⁶

Komunikacija u zenu je uvijek neposredno ukazivanje i spontano izražavanje »takvosti«⁷ Buddhine prirode, u skladu s tradicionalnim sažetkom zena u četiri rečenice: Bez učenja, daleko od tradicije. Bez zasnivanja na riječima i slovima. Izravno ukazivanje na ljudski um. Uvidanje svoje prave prirode i ostvarenje »probuđenosti«⁸ (*buddhinstvo*). Upravo kako to opisuje najstarija zen–pjesma Seng Ts’ana *Hsin Hsin Ming* (Imaj vjeru u svoj Duh), u kojoj je utjecaj taoizma očigledan: »Želiš li ga doživjeti vlastitim očima, nemaj nikakvih misli ni za ni protiv njega. Suprotstavljajući žudnje i gađenja, to je bolest duha. (...) U Istini nema razlikovanja, do njih se dolazi ludim prijanjanjem uz ovo ili ono. Traženje Duha s pomoću duha, nije li to najveća od svih zabluda.«⁷

Dakle, »istinski um«⁸ je »ne–um«⁸ (*wu–hsin*), a naša prava priroda nije nikakva posebna priroda, što znači da ga ne treba promatrati kao objekt misli ili djelovanja, kao da je stvar koja se može uhvatiti i kontrolirati. Stoga je pokušaj da se radi na svom umu upadanje u pogrešan krug, upravo u smislu isusovca Ivana Macana: »Zato se s pravom nameće pitanje o mogućnosti samoutemeljenja spoznaje, a da se ne upadne u logički nedopušten krug (*circulus vitiosus*), tj. da pretpostavimo kao sigurno upravo ono što želimo dokazati.«⁸ Pokušati ga očistiti znači zaprljati ga čistoćom. To je poznata taoistička filozofija »ne–činjenja«⁸ ili »ne–htijenja«⁸ (*wu–wei*), odnosno prirodnosti i spontanosti (*tzu–jan*). U skladu s tim principima, naglašava se da je vježbanje zena odsutnost vježbe, što je prividan paradoks da se

6 *Isto.*

7 Devidé, V., *Zen*, Zagreb, 1992, str. 260. i 262.

8 Macan, I., *Filozofija spoznaje*, Zagreb, 1997, str. 15.

postane Buddha bez namjere da se postane Buddha. Neka ovo ilustrira jedan duži navod velikog promicatelja zena na Zapadu Daisetsu T. Suzukia:

Neki bi mogli reći da je ovo panteističko shvaćanje. Međutim, taj pojam ima određeno filozofsko značenje i ja ga ne bih želio vidjeti upotrebljenog u tom smislu. Ako ga se tako protumači, zen iskustvo se izlaže beskrajnim nesporazumima i »kaljanjima«. Daie u svom pismu Myōsōu piše: »Jedan drevni mudrac kaže da sâm Tao ne zahtijeva nikakvo posebno discipliniranje, samo ne dozvoli da on bude okaljan. Ja bih rekao: govoriti o umu ili naravi je kaljanje; govoriti o onom nedokučivom ili tajnovitom je kaljanje; vježbati meditaciju ili smirivanje je kaljanje; usmjeriti svoju pažnju ka njemu, razmišljati o njemu je kaljanje; pisati o njemu ovako s četkicom na papiru je posebno kaljanje. Pa što onda moramo učiniti da bismo se ispravno usmjerili i na pravi način ga se prihvatili? Dragocjeni vajra–mač je upravo ovdje i svrha mu je u tome da odsiječe glavu. Nemoj se baviti ljudskim pitanjima dobra i zla. Sve je zen baš tako kako jest i upravo ovdje se trebaš prihvatiti posla.« Zen je Takvost, jedno uzvišeno potvrđivanje.⁹

1.2. Zen–koan

Izvanredan pronalazak bio je sustav zen problema (*kung–an*), japanski (*koan*), što doslovno znači »javni dokument« ili »slučaj«, u smislu odluke koja stvara pravni presedan. Jedna od najpoznatijih zbirki zen–koana uz *Hekinganroku* je *Mumokan*, koji se smatra udžbenikom zena. U njoj kineski zen–učitelj Mumon pitanjima i zagonetkama ubrzava prosvjetljenje svojih učenika. To je metoda neposrednog ukazivanja na istinu, uz korištenje iznenadne i spontane akcije ili riječi, koje razotkrivaju paradokse pojmovnog mišljenja, s namjerom da zaustave proces apstraktnog mišljenja kako bi pripremili učenika za doživljaj prave prirode svog uma. Evo nekoliko primjera: »Jedan kaluđer je tražeći pouku rekao Bodidarmi: 'Um mi nije smiren. Molim te smiri moj um.' 'Donesi mi svoj um', odgovorio je Bodidarma, 'pa ću ga smiriti.' 'Ali kada tražim vlastiti um', rekao je kaluđer, 'nikako ne mogu da ga pronađem.' 'Evo!' odreza Bodidarma, 'smirio sam tvoj um.'«¹⁰ Ili: »Jedan kaluđer reče Đošu: 'Upravo sam pristupio manastiru. Molim te poduči me.' Đošu upita: 'Jesi li pojeo svoju kašu?' Kaluđer odgovori: 'Pojeo sam.' Đošu reče: 'Zašto onda ne opereš svoju zdelu?'«¹¹ I na kraju:

»Nije um, nije Buda« Neki kaluđer jednom upita Nansena: Postoji li istina o kojoj još niko nije poučavao? Postoji, odgovori Nansen. Šta je ona? upita kaluđer. Nansen odgovori: »Nije um, nije Buda, nije stvar.« Mumonov komentar: Nansenu su postavili samo jedno pitanje, kada odjednom, on potroši celo svoje blago! Mora biti da je sasvim oronuo. Nansen je ljubazan i gubi svoje blago. Reči, međutim, nemaju nikakvu moć. Planina može da se pretvori u more, ali reči ne mogu da otvore ničiji um.¹²

9 Suzuki, D. T., Glavne odlike satorija, *Čemu*, Zagreb, 1994, 1, 2, str. 59.

10 Watts, A. W., *The way of Zen*, New York, 1957, str. 87. Navodi Fritjof Capra, *Tao fizike*, Beograd, 1989, str. 141.

11 Reys, P., *Zen Flesh, Zen Bones*, New York, str. 96. Navodi Fritjof Capra, *Tao fizike*, Beograd, 1989, str. 141.

12 Mumokan, *Zbirka zen–koana*, Beograd, 1987, str. 39.

1.3. Zen–tip

Pravi ugođaj zena se kuša kada je čovjek gotovo čudesno prirodan, ne trudeći se biti takav, stoga život zena nije sebe učiniti takvim, već rasti na takav način. Prirodnost zena buja tek kada čovjek izgubi usiljenost i samosvijest svakog opisa, ona se očituje kao vjetar koji je nemoguće institucionalizirati. Tako *Lankavatara sutra* kaže: »Diskriminirajući um (*mano–vijñana*) je igrač i opsenar kome je pozornica ovaj objektivni svet. Intuitivni um (*manas*) je mudri lakrdijaš koji putuje sa opsenarom i komentira njegovu prazninu i prolaznost.«¹³ Prema tome, i učenja sutri su samo prst koji je uperen prema plemenitoj mudrosti (*prajna*), one služe da bi vodile diskriminirajuće umove (*mano–vijñana*) svih ljudi, ali nisu sama istina, koja se jedino može samospoznati u dubini vlastite svijesti. Oni koji se previše bave tuđim učenjima, samo suvišno opterećuju svoj um: »(...) kao u slučaju Hsiang–yena (Kyogen) koji je, pošto je bez uspeha izučavao mnoge sutre, spalio sve svoje knjige i postao lutajući kaluđer, govoreći 'Kolač na papiru nikada ne može zadovoljiti glad.'«¹⁴

Stoga se zen–tip oslanja na sebe, on je suptilan, smiren, energičan, s vrlo razvijenim osjećajem za lijepo. Opći dojam koji ovi ljudi ostavljaju je uravnoteženost; poput lutaka s olovnim postoljem nisu ukrućeni, ali ih se ne može srušiti. Muso Kokushi u svojim *Zen–pjesmama samovanja s prirodom* pjeva i o zen–osobi: »Sve brige i muke nestale su sa mojih grudi i ja se igram radostan daleko od sveta. Za zen osobu granice ne postoje. Plavo nebo mora osećati stid što je tako maleno.«¹⁵ Zen–tip nitko ne primjećuje; on ne obraća pozornost na samog sebe, jer držati se sebe, znači imati trn pod kožom, a budizam je drugi trn kojim se izvlači onaj prvi. Kada se izvadi, oba se odbace. Ali onog trenutka kada budizam, kada filozofija ili religija postanu drugi način da se čovjek drži sebe kroz traganje za duhovnom sigurnošću, dva trna postaju jedan. Kako ga tada izvaditi? Bankei kaže da je to kao »brisanje krvi krvlju«. Dakle prema zenu ne postoje ni jastvo, ni Buddha za koje bi se čovjek mogao uhvatiti, nema dobra kojemu se teži ili zla da se izbjegne, nema misli koje treba iskorijeniti ni uma da se pročisti, ne postoji tijelo koje će iščeznuti ni duša koja bi se spasila. Jednim potezom se cijeli ovaj kostur apstrakcije raspada. Upravo kako *Zenrinkushu* kaže: »Da bi se život održao mora biti razoren; Kada je u potpunosti razoren, po prvi put nastupa odmor.«¹⁶

2. Apsurd

Zen se često priklanja groteski, karikaturi, apsurdu, ali u smislu paradoksalne logike u kojoj je samo prividno proturječan. Stoga bi se mogao nazvati i paradoksom. Smisao doživljaja apsurdna je da se svojevrsnim šokom izbací neprosvijetlje-

13 Hajers, K. M., *U čemu je štos* — u: Dušan Pajin (ur.), *Zen danas*, G. Milanovac, 1989, str. 93.

14 *Isto*, str. 96.

15 Kokuši, M., *Zen pesme*, Skopje, 1992, str. 37.

16 *Isto*, str. 36.

nog čovjeka iz začaranog kruga njegovih neuspješnih traženja, na razini kobne dualnosti i rascjepa između subjekta i objekta. Stoga i Blyth kaže: »Paradoks je duša religije kao i poezije, a gdje nije priznat ili je anatemiziran, religija se gubi u dogmi, a poezija u sentimentalnosti(...)«¹⁷ Da zen doista obiluje paradoksima, pokazuju i izreke učitelja zena, od kojih izdvajam nekoliko: »Baso je govorio: Ovaj um je Buda. Nansen je rekao: Ovaj um nije Buda. Učenje nije Put. Sepo je rekao: To nije voda. To nije mesec. Umon je rekao: Buda je štap za brisanje izmeta. Baso je rekao: Kada imaš štap, daću ti ga. Ako ga nemaš, uzeću ti ga. Seidjo je rekao: Buda nije bio prosvetljeni. Tozan je rekao: Buda je tri funte lana.«¹⁸ S obzirom na ove, sa zapadnog gledišta očigledno besmislene tvrdnje, i ovdje nam Suzuki daje važno objašnjenje: »Možemo se upitati: Čemu ove proturečnosti? Odgovor glasi: One su takve zbog *tatate*. One su takve prosto zato što su takve, ni iz kakvog drugog razloga. Stoga nema logike, ni analize, ni proturečnosti. Stvari (uključujući tu sve moguće vidove proturečnosti) većito pripadaju *tatati*.«¹⁹ Pojam *tatata* znači »takvost« i upućuje na našu pravu prirodu (*buddhinstvo*).

Izazov zena je utoliko jači što razara najdražu iluziju ljudskog uma: da se tijekom vremena sve može učiniti boljim. U zenu to nema nikakvog smisla. Opće mišljenje na Zapadu je da bi, kada to ne bi bilo moguće, čovjekov život bio lišen svakog značenja i smisla. Zen smatra da je jedina alternativa životu s neprekidnom žudnjom za napretkom putem apstraktnog mišljenja obično, mirno, pasivno postojanje, što kod prosječnog zapadnjaka izaziva zgražanje i strah. Sama koncepcija ove jedine alternative pokazuje kako je um čvrsto vezan uz dualistički model i načela aristotelске logike, ali upravo se toga zen želi osloboditi, kako i Zoran Zec naglašava: »Ne samo da se kontradikcija pojavljuje kao istinitija od afirmacije članova od kojih se sastoji, nego se, štoviše, logika sistematske destrukcije etabliranog govora i njegove smislenosti pojavljuje kao jedini istinosni i jedini soteriološki pozitivan metodološki proces.«²⁰

Zen je oslobađanje od ovoga nezdravog modela, njegova uznemirujuća polazna točka je shvaćanje apsurdnosti izbora, toga sveopćeg osjećaja da život može biti znatno poboljšan upornim izabiranjem dobra. Čovjek mora započeti doživljajem osjećaja relativnosti, odnosno spoznajom da život nije situacija iz koje se bilo što može zgrabiti ili dobiti. Uspjeti uvijek znači promašiti, jer koliko se više uspjeha postigne u nečemu, toliko je jača potreba da se s tim nastavi, što zapravo nema nikakvog smisla jer je to trka bez kraja. U tom smislu je važno i mišljenje indijskog mistika Sri Aurobinda, koji bit indijskog iracionalizma vidi u »kontradikciji, koja se rađa iz same prirode spoznaje, jer je ona odnos svijesti koja traži i svijesti koja je tražena. (...) Razum postoji zato, jer je ono što je s onu stranu razuma iz sebe zahvatilo inverznu akciju.«²¹

17 Devidé, V., *Japanska haiku poezija*, Ljubljana–Zagreb, 1985, str. 23.

18 Razić, D., *Zen*, G. Milanovac, 1985, str. 153.

19 Suzuki, D. T., From, E., *Zen budizam i psihoanaliza*, Beograd, 1977, str. 186.

20 Zec, Z., *Istina kontradikcije i svest bez oslonca*, Filozofska istraživanja, 1986, 6, 3, str. 801.

21 Veljačić, Č., *Filozofija istočnih naroda*, XI, Zagreb, 1958, str. 62.

3. Praznina

3.1. Iluzija o napretku

Iluzija o značajnom poboljšanju ili napretku iskrsava u trenucima kontrasta, kao kada se na tvrdom krevetu okrenemo s jedne na drugu stranu. Naš položaj je »bolji« toliko dugo koliko kontrast traje, ali uskoro i taj drugi položaj počinjemo doživljavati neugodnim poput prvog. Onda promijenimo krevet ili posao, i bar neko vrijeme spavamo i radimo mirno. Ali rješenje tog problema ostavlja u svijesti čudnu prazninu za sobom, prazninu koja se vrlo brzo popunjava osjećajem nekoga drugog nepodnošljivog kontrasta, do tada neprimijećenog, a isto toliko bitnog koliko je bio onaj neudobni krevet ili loš posao. Praznina nastaje zato što se osjećaj udobnosti može postići samo u odnosu prema osjećaju neudobnosti, upravo kao što je neki lik vidljiv oku samo zato što je kontrast okolini. Dobro i zlo, ugodno i bolno, nerazdvojni su do te mjere, tako identični u svojoj različitosti kao dva lica novčića, pa tako *Zenrinkushu* antologija izreka zena, konfucijevskih i taoističkih spisa i kineske lirike, kaže: »Pijetao naviješta zoru u sumrak; Sunce je sjajno o ponoći.«²²

Zen zbog toga ne kaže da je uzaludno jesti kada smo gladni ili tražiti bolji posao ako nas nadređeni maltretira. Odbacivanje iluzija u smislu traganja za dobrim ne uključuje pasivnost kao neizbježnu alternativu, jer je položaj čovjeka nalik onom »buhe na vreloj ploči«. Nijedna alternativa ne nudi rješenje, jer buha koja padne mora skočiti, a buha koja skoči mora pasti, stoga je izbor apsurdan jer ga nema. Dualističkom načinu mišljenja činit će se da je stajalište zena fatalističko, ali to nije jednostavno pokoravanje neizbježnosti znojenja kada je vrućina, drhtanja kada je hladno, jela kada se ogladni i sna kada se čovjek umori. Pokoravanje sudbini podrazumijeva onoga koji se pokorava, nekoga tko je kotačić u danim okolnostima, a za zen takva osoba ne postoji.

3.2. Iluzija o osobnosti

Dvojnost subjekta i objekta, spoznavatelja i spoznatog, uviđa se isto tako relativno, zavisno i neodvojivo kao i sve drugo. Mi se ne znojimo zato što je toplo; znojenje je toplina. Isto bi toliko bilo istinito kada bismo rekli da je sunce svjetlo zbog očiju, ili da oči vide svjetlost zbog sunca. Pojasnimo to omiljenim zen likom »mjeseca u vodi«. Fenomen mjeseca u vodi se uspoređuje s ljudskim iskustvom, pri čemu je voda subjekt, a mjesec objekt. Kada nema vode, nema ni mjeseca u vodi, a isto tako je i kada nema mjeseca. Kada mjesec izlazi, voda ne čeka da prihvati njegov lik, a i kada se najmanja kap vode prospe, mjesec ne čeka da baci svoj odraz. Jer mjesec nema namjeru ogledati se, a voda ne prima njegov lik namjerno. Slučaj je uzrokovan pomoću vode, ali isto toliko i pomoću mjeseca. Upravo kao

22 Devidé, V., *Japanska haiku poezija*, Ljubljana–Zagreb, 1985, str. 36.

što voda oku otkriva sjaj mjeseca, tako i mjesec pokazuje bistrinu vode: »Oblik je praznina, praznina je oblik; iluzija je prosvjetljenje, prosvjetljenje je iluzija.«²³

Naš problem je u tome što nam snaga misli omogućava da stvaramo simbole stvari odvojene od samih stvari. To podrazumijeva sposobnost stvaranja simbola, ideje o nama samima odvojene od nas samih. Budući da je ideja mnogo razumljivija od same stvarnosti, a simbol mnogo čvršći od činjenice, naučili smo poistovjećivati sebe sa svojom idejom o sebi. Odatle proizlazi subjektivno osjećanje jastva ili osobnosti koja »ima« um, dualistički rascjep subjekta i objektivne stvarnosti oko njega. Karakterističnim naglašavanjem konkretnog, zen ukazuje na to da je naše dragocjeno jastvo samo jedna ideja, korisna i dovoljno valjana ako se ne poistovjeti s našom pravom prirodom. Neka vrsta neprirodne samosvijesti obuzima nam biće kada uočimo konflikt ili kontrast između ideje o sebi s jedne strane i iznenadnog konkretnog doživljaja sebe s druge strane.

Kada se više ne identificiramo s idejom o sebi, sveukupan odnos između subjekta i objekta, spoznavatelja i spoznatog, prolazi kroz naglu i revolucionarnu promjenu, uviđamo da zapravo nemamo drugo jastvo osim totaliteta stvari kojih smo svjesni. To je *huajen*, japanski *kegon*, »doktrina o mreži dijamanta«, o *shih shih wu ai* ili japanski *ji ji mu ge*, u kojoj svaki pojedini dijamant odražava sve ostale.

Čovjekova identifikacija s vlastitom idejom o sebi pruža mu ugodno i neizvjesno osjećanje trajnosti, jer je ta ideja relativno fiksirana, budući da se zasniva na brižljivo odabranim sjećanjima na vlastitu prošlost, sjećanjima koja imaju sačuvan i utvrđen karakter. Društvena konvencija podržava učvršćivanje ove ideje zato što stvarna korist simbola ovisi o njihovoj stabilnosti. Konvencija ga zbog toga ohrabruje da asocira tu ideju o sebi s isto tako apstraktnim i simboličnim ulogama i stereotipima, jer će mu ona pomoći da formira jednu ideju o sebi koja će biti definitivna i shvatljiva. Međutim, u onoj mjeri u kojoj sebe identificira s definitivnom idejom, postaje svjestan života kao nečega što protječe ostavljajući ga za sobom, protječe sve brže što postaje stariji, dok njegova ideja postaje sve kruća, sve pretrpanija sjećanjima. Koliko se više pokušava uhvatiti za svijet, toliko ga više doživljava kao proces u tijeku.

3.3. Iluzija o razdvojenosti

U životu, kao i u umjetnosti, kulture Dalekog istoka ne cijene ništa toliko kao spontanost i prirodnost (*tzujan*). Čovjek zvuči kao napuklo zvono kada misli i ponaša se s umom u procjepu; jedan dio stoji sa strane, ometajući onaj drugi da bi kontrolirao, sudio ili se divio. Ali čovjekov um, ili njegova prava priroda, ne mogu biti stvarno razdvojeni, jer prema *Zenrinkushu stihovima*: »On (život) je poput mača što ranjava, no ne može raniti sama sebe; poput oka koje vidi, no ne može vidjeti sama sebe.«²⁴ Dakle iluzija o razdvojenosti proizlazi iz pokušaja uma da sam bude i ideja o samom sebi, iz kobnog brkanja stvarne činjenice sa simbolom. Da bi se ta

23 Devidé, V., *Japan. Tradicija i suvremenost*, Zagreb, 1978, str. 62.

24 *Isto*, str. 36.

iluzija prevladala, um mora prestati pokušavati obrađivati sebe, tokove svog iskustva s gledišta ideje o sebi, što mi zovemo ego. To Zenrinkushu stihovi ovako izražavaju: »Mirno sjedeći i ništa ne čineći, proljeće dolazi, trava sama od sebe raste.«²⁵ Ovo »sama od sebe« je prirodni tok akcije uma i svijeta, kao kada oči vide same od sebe, uši čuju same od sebe, a usta se otvaraju sama. Zenrinkushu kaže: »Plavi su brežuljci sami od sebe plavi brežuljci; bijeli su oblaci sami od sebe bijeli oblaci.«²⁶ Poistovjećivanje uma s vlastitom predodžbom o sebi paralizira, to je fiksirana slika u pokretu koji je stalno čini prolaznom, stoga držati se nje znači biti u stalnom rascjepu, proturječnosti i sukobu. Um ne može djelovati ako ne odustane od nemogućeg pokušaja da kontrolira samog sebe dalje od određene granice. Mora se osloboditi sebe tako što će vjerovati vlastitom pamćenju i razmišljanju, što će djelovati spontano i slobodno bez ideje o sebi.

4. Akcija

Zen se često odlučuje za akciju nasuprot razmišljanju, stoga sebe opisuje kao »ne–um« (*wu–hsin*) ili »ne–misao« (*wu–nien*), a to majstori zena demonstriraju dajući odgovore na postavljena pitanja trenutačno i bez razmišljanja. Kada su Jün–Mena pitali u čemu je osnovna tajna budizma, on je odgovorio: »Knedlica«! Prema tome, zen je oslobađanje od dualizma misli i akcije, jer on misli kao što djeluje, s istom sposobnošću odricanja, predavanja ili povjerenja. Gledište ne–uma nije isključivanje razmišljanja. To je djelovanje lišeno pokušaja da u istom trenutku promatra i kontrolira istu tu akciju sa strane. Taj pokušaj da se djeluje i o tome istovremeno misli zapravo je identifikacija uma s idejom o sebi. Kao jedina alternativa jezivoj paralizi ostaje da riskiramo »skok« u akciju bez obzira na posljedice, jer je sve što nam se dogodi na kraju »ono pravo«. Drugim riječima, moramo se u to upustiti bez naknadnih primisli, bez žaljenja, oklijevanja, sumnji ili samooptuživanja. Tako je Jün–Men upitan što je Tao, jednostavno odgovorio: »Hodaj dalje«!

Na taj način se cjelokupna kvaliteta svijesti mijenja, čovjek se doživljava u novom svijetu u kojem je oduvijek i živio. Otkrićem da su voljni i slučajni aspekti uma podjednako spontani, dolazi do trenutačnog ukidanja dualizma između uma i svijeta, spoznavatelja i spoznatoga. To je smisao često ponavljane tvrdnje da su »sva bića u nirvani od samog početka«, jer je »Tao običan svakodnevni um«, stoga nema nikakvog smisla pokušavati se uskladiti s njim.

Zapadanjačkom umu sve ovo može izgledati samo kao neka vrsta panteizma, pokušaj da se riješe konflikti tvrdnjom »Sve je Bog« ili »Sve je Tao«. Zen poništava ovaj lažni koncept jer je on suvišan kao i svaki drugi. S budističkog gledišta, sama stvarnost nema značenja, budući da ona nije znak koji ukazuje na nešto izvan sebe. Stići do stvarnosti, do »takvosti« svijeta, znači zaći s one strane *karme*, dalje

25 *Isto*, str. 35.

26 *Isto*.

od uzročno–posljedičnog djelovanja, i stupiti u život koji je potpuno besciljan. Pa ipak, za taoizam i zen ovo je sam život svemira, život bez potrebe da sebe opravdava ciljajući na nešto s one strane sebe. Naprotiv, mjerenje vrijednosti i uspjeha u pojmovima vremena, uporan zahtjev za obećavajućom budućnošću, onemogućuju slobodan život u sadašnjosti i u obećavajućoj budućnosti, jer ako čovjek ne može živjeti u sadašnjosti, ne može živjeti nigdje. Ova sadašnjost se u zenu često paradoksalno naziva »vječno sada«, a odatle naglasak taoizma i zena na »ne–naporu« i »ne–htijenju« (*wu–wei*). To sjajno ilustrira zen–koan *Nansenov svakodnevni život*:

Džošu upita Nansena: Šta je put (Tao)? Nansen odgovori: Svakodnevni život, to je Put. Džošu upita: Kako se može dospeti na njega? Nansen odgovori: Što ga više tražiš, on je sve dalji. Otkud onda znam da je to Put?, upita Džošu. Nansen odgovori: Put ne pripada ni spoznajnom ni nespoznajnom svetu. Spoznaja je iluzija, nespoznaja je besmislena. Ako želiš da stupiš na pravi Put, bez ikakve sumnje, budi slobodan kao nebo. Ne reci ni da je dobar, ni da je ne dobar. Na te reči Džošu se prosvetlio.²⁷

5. Logika

Logika zena je također »paradoksalna«; zen misli da smo previše robovi riječi i logike. On se bavi činjenicama, a ne njihovim logičkim, verbalnim, pretpostavljenim i nepotpunim predodžbama. Duša zena je neposredna, izravna jednostavnost, i odatle njegova životnost, sloboda i originalnost. Zen ne priznaje logički ili matematički reguliran život u kojem smo robovi apstrakcija i iluzija, budući da je logika kruta i samosvjesna. On želi razrušiti tu tvrđavu zbrke i pokazati da živimo biološki, a ne logički. Zen često uspoređuje ljudski um sa zrcalom bez mrlja, a biti prirodan znači uvijek održavati to zrcalo čistim i spremnim da jednostavno odrazi sve što dođe pred njega. Suzuki kao primjer nelogičnosti zena navodi i komentira čuvenu pjesmu Jenyea, koji je poznatiji kao Fudaishi:

»Praznih ruku idem i vidim, lopata je u mojim rukama; Idem pješice a ipak na leđima vola jašem; Kad prelazim preko mosta, Gle, ne teče voda, teče most.« (...) Ali zen nije fleksibilan i ustvrdio bi da takozvani zdravorazumski način gledanja na stvari nije konačan te da razlog zbog kojeg ne možemo postići potpuno razumijevanje istine je naša nerazumna privrženost »logičkom« tumačenju istine. Želimo li zaista doći do biti života, moramo napustiti svoje omiljene silogizme, moramo promatrati na novi način čime ćemo izbjeći tiraniju logike i jednostranost naše svakodnevne frazeologije.²⁸

Zbog toga se u zenu kaže: »Ne kači se, ne tragaj«, pri čemu se misli na vješanje za pojmove koji su rezultat konvencija. U tom smislu Lin–Chi–Lu kaže: »Kada tragajući um iščezne, nema važnosti. (...) Imati ne–važnost: to je plemenit čovek.«²⁹ Takvo doživljavanje tjera čovjeka da duboko zaroni u ponor »bezimenog«,

27 Mumokan, *Zbirka zen–koana*, Beograd, 1987, str. 30.

28 Suzuki, D. T., *Uvod u zen budizam*, Zagreb, 1998, str. 63.

29 Abe, M., *Zen i Niče*, u Dušan Pajin (ur.), *Zen danas*, G. Milanovac, 1989, str. 65 i 68.

da neposredno obuhvati duh zauzet poslom stvaranja svijeta. Sve dok logika ima svoju praktičnu vrijednost, trebamo je koristiti, ali kada se ona zbog pretjerane samosvijesti počne baviti metafizičkim problemima, treba je napustiti. To označava prepoznavanje »takvosti« svijeta i vlastite prirode, jer su riječi samo riječi i ništa više. Tu nema akademskog filozofiranja, nema izokretanja činjenica kako bi odgovarale našim umjetno napravljenim pojmovima, nema ubijanja naše prirode u svrhu podređivanja intelektualnim distinkcijama. Stoga je zen uglavnom praktičan i nema nikakve veze s apstrakcijama ili s dijalektičkim pomicanjem značenja.

U tom smislu je korisno navesti i nekoliko misli libanonskog književnika Kahlil Gibrana: »Onaj ko filozofira liči na ogledalo koje pokazuje sliku objekta koju ono ne može da vidi, kao što pećina vraća eho glasa koji ona ne može da čuje.«³⁰ Ili: »Istina je kćer nadahnuća; analiza i rasprava udaljuju ljude od istine.«³¹ »Istina koja traži dokaz samo je pola istine.«³² Završimo ovo poglavlje Suzukijem:

Poznati kršćanski Otac iz ranog Srednjeg vijeka jednom je uzviknuo: »O, jadni Aristotele! Ti, koji si hereticima otkrio umijeće dijalektike, umijeće izgrađivanja i rušenja, umijeće raspravljanja o svim stvarima i nepostizanja ničeg!« Mnogo vike ni za što, uistinu! Pogledaj samo kako filozofi svih razdoblja proturječe jedan drugome nakon što su potrošili svu svoju logičku pronicljivost i analitički genij na takozvane probleme znanosti i znanja. Nije čudo što je isti mudri starac, želeći jednom zauvijek okončati sve ovakve nekorisne rasprave, smjelo bacio sljedeću bombu u samo središte ovih graditelja kula od pijeska: *Certum est quia impossibile est*, ili, logičnije, *Credo quia absurdum est*. Verujem jer je iracionalno; nije li to očita potvrda zena?³³

6. Satori

Glavna posljedica doživljaja apsurdna u zen–budizmu je *satori*, cilj zena ili postignuće novoga gledišta za sagledavanje biti stvarnosti. Bez njega nema zena, a može se definirati kao intuitivno sagledavanje, nasuprot intelektualnom i logičkom shvaćanju. Bez obzira na definiciju, *satori* (kin. *wu*) označava doživljavanje novog svijeta, koji je do tada počivao neopažen u zbrci dualističkog uma i aristotelске logike.³⁴ *Satori* se ne sastoji u stvaranju određenoga smišljenog stanja intenzivnim razmišljanjem o njemu, jer zen se ne bavi apstraktnim pojmovima. On je jedna vrsta nutarnjeg opažanja, ali ne nekoga posebnog objekta, već same biti

30 Gibran, K., *Duhovne izreke*, Beograd, 1987, str. 15.

31 *Isto*, str. 12.

32 *Isto*, str. 17.

33 Suzuki, D. T., *Uvod u zen budizam*, Zagreb, 1998, str. 67–68.

34 Friedrich Hölderlin u tom smislu naglašava: »Ali mudraci koji samo duhom, samo opšte razlikuju svom brzinom hitaju ponovo u čisto bivstvovanje, i padaju u ravnodušje, utoliko veće što veruju da su dovoljno razlikovali, te neproturečnost kojoj su utekli drže za večno. Oni su prevarili svoju prirodu, pokazujući joj samo najvažniji stepen stvarnosti, senku stvarnosti, idealne proturečnosti i razlikovanja, a ona im se sveti time.« U: Fridrih Helderlin, *Nacr iz poetike*, Novi Sad, 1990, str. 29.

stvarnosti, i bez tog doživljaja nitko ne može prodrijeti u tajnu zena. Satori je iznenadni »bljesak« u svijesti koji pokazuje »takvost« svijeta neposredno, u potpunoj prirodnosti i jednostavnosti. To je svojevrsna mentalna »katastrofa« koja nas je neočekivano snašla, nakon nagomilavanja intelektualnih i dokazanih stvari, a kada gomilanje dostigne granicu stabilnosti, cijela se građevina apstrakcija ruši i odjednom se novo nebo u cijelosti otvara. Religiozno, to je novo rođenje; intelektualno, to je doživljaj novoga gledišta. Svijet se pojavljuje nov i svjež, oslobođen izopačenosti dualizma, koji se u budističkoj frazeologiji naziva varkom. Satori je iskustvo koje nikakvo objašnjavanje ili pokazivanje ne može prenijeti drugima, osim ako ga oni sami već nisu doživjeli: »Kao što je Nansen izjavio, on je vaša 'svakodnevna misao'. Kada je kasnije jedan redovnik upitao svog učitelja što se mislilo pod 'svakodnevnom mišlju', ovaj mu je odgovorio: 'Pijući čaj, jedući rižu, Provodim svoje vrijeme kako dolazi; Gledajući dolje na potok, gledajući gore u planine, Kako se odista smireno i opušteno osjećam!'«³⁵

Ako je dostupan analizi, u smislu da će kroz nju postati savršeno jasan nekome tko ga nikada nije doživio, to nije satori, jer se on ne može konceptualizirati. Svi uzroci, sva stanja satorija nalaze se u umu, jednostavno čekajući na sazrijevanje, čemu puno pridonose i zen–koani. Kada čovjek sazri da ga doživi, on sa svih strana nalijeće na njega. Nerazumljiv zvuk, nejasna riječ, rascvjetali cvijet ili neki beznačajan događaj — sve su to prilike koje će otvoriti um za satori. Poetski ili figurativno izražen, satori je »otvaranje cvijeta uma«, »otklanjanje tereta« ili »rasvjetljavanje rada uma«: »Kada imaš satori, sposoban si otkriti raskošnu palaču izgrađenu od dragog kamenja na jednoj jedinoj vlasi trave; no ako nemaš satori, ista ta raskošna palača zaklonjena je jednom običnom vlasom trave.«³⁶ U zenu satori označava neposredno doživljavanje vlastite prirode (*buddhinstvo*), koja je oduvijek bila takva, što Suzuki naziva:

»povratkom čovjeka vlastitoj kući«, jer sljedbenici zena će izjaviti: »Sad si se pronašao; od samog početka ništa ti nije bilo uskraćeno. Ti sam si zatvorio oko za tu činjenicu. U zenu se nema što objasniti, ništa za podučiti, a što bi doprinijelo tvom znanju. Ukoliko ono ne izraste iz tebe samog, nikakvo znanje za tebe zapravo nema vrijednosti; posuđeno perje nikada ne naraste.«³⁷

Prema mišljenju Ericha Fromma, zen za Europljanina nije ništa teži od grčkog dijalektičara Heraklita, njemačkoga rajnskog mistika Meistera Eckharta ili filozofa Heideggera. Teškoća je u ogromnom naporu potrebnom za doživljaj satorija. Taj je napor veći od onog koji je većina ljudi spremna učiniti, zato je satori rijedak čak i u Japanu. S obzirom na osnovni cilj zena, završimo Suzukijem:

U svojoj suštini zen je umetnost pronicanja u prirodu vlastitoga bića, on pokazuje put iz ropstva u slobodu. (...) Možemo reći da zen oslobađa svekolikom energiju koju svaki

35 Suzuki, D. T., O satoriju: Otkrivanje jedne nove istine o zen–budizmu, *Čemu*, Zagreb, 1994, 1, 2, str. 56.

36 Suzuki, D. T., Glavne odlike satorija, *Čemu*, Zagreb, 1994, 1, 2, str. 61.

37 Suzuki, D. T., O satoriju: Otkrivanje jedne nove istine o zen–budizmu, *Čemu*, Zagreb, 1994, 1, 2, str. 52.

od nas prirodno u sebi nosi, no koja je u običnim okolnostima osujećena i izobličena, te ne nalazi prikladan kanal za svoju aktivnost. (...) Zato je svrha zena da nas spasi ludila ili sakaćenja. To podrazumevam pod slobodom: davanje maha svim stvaralačkim i blagotvornim porivima koje sadrže naša srca. Mi smo obično slepi za činjenicu da raspoložemo svim potrebnim sposobnostima koje će nas usrećiti i ispuniti uzajamnom ljubavlju.³⁸

Zaključak

Filozofi ne uviđaju tako lako kao zen–budisti da pri »bljesku« apсурdnosti svijeta razmišljanje kao pri kuhanju jajeta mora prestati, odnosno ustupiti mjesto doživljaju »takvosti« svijeta i vlastite prirode (*buddhinstvo*). Mač *prajne* koji odsijeca apstrakcije je isto neposredno ukazivanje, pomoću kojeg zen izbjegava upetljavanje u religioznost ili akademsko filozofiranje i ide ravno u bit stvarnosti. Poput kršćanske blažene vizije Boga (*viso beatifica*), iskustvo zena je prava svrha čovjeka koji se njime bavi, ali ne u smislu gledanja bilo kojeg boga, nego samo da je to iskustvo popraćeno osjećanjem sveobuhvatne ljubavi i radosti, a ne nešto što se koristi kao prvi korak u nizu etičkih ili metafizičkih prosudbi. Pokušati izreći to iskustvo u obliku suda »Sve je Tao«, a zatim to analizirati i izvući zaključke, znači potpuni promašaj. Kao što je Kristovo razapinjanje na križ za Židove (moraliste) kamen spoticanja, a za Grke (logičare) besmislica, tako i reći »Sve je Tao« znači gotovo postići bit, ali upravo u trenutku shvaćanja riječi se raspadaju u besmislicu. Ovdje smo na samoj granici na kojoj riječi zakazuju, jer one uvijek u sebi sadrže i neko značenje koje ih nadilazi, a ovdje nema značenja onostranog. Kao što »riba pliva u vodi ne misleći na nju, a ptica leti nošena vjetrom nesvjesna vjetra«, tako i pravi život zena ne osjeća potrebu da »podiže valove kada vjetar ne puše«, da uvlači religiju ili duhovnost kao nešto izvan ili iznad života samog. Kao što *Zenrinkushu* stih kaže: »Ušavši u šumu, on (pjesnik) ne uznemiruje ni vlasi trave; ušavši u vodu, ne izaziva ni valića.«³⁹ Premda odnos zena i kršćanske poruke nije predmet ovog rada, korisno je napomenuti da Katolička crkva ne odbacuje ništa što je istinito i sveto u mnogim nekršćanskim formama religioznosti ili putovima prosvjetljenja, odnosno »oslobođenja« kada govorimo o zenu. Međutim, u tom smislu je isto tako korisno naglasiti: »Božja je ljubav, kao jedini predmet kršćanske kontemplacije, stvarnost koja ne može biti prevladana bilo kojom metodom ili tehnikom. Naprotiv, moramo uvijek imati pogled usredotočen na Isusa Krista, u kojem je Božja ljubav išla na križ za nas i tamo čak pretpostavljala stanje otuđenja od Oca. (Mk 13, 34).«⁴⁰

38 Suzuki, D. T., *Zen Buddhism*, New York, 1956, str. 3. Navodi Ericha Fromma u: Suzuki D. T., From E., *Zen budizam i psihoanaliza*, Beograd, 1997, str. 236.

39 Devidé, V., *Japanska haiku poezija*, Ljubljana–Zagreb, 1985, str. 35.

40 Congregation for the Doctrine of the Faith, *Letter to the Bishops of the Catholic Church on some aspects of Christian Meditations*, n. 31.

The Seminal Determinants of Zen Buddhism

Dubravko Arbanas^{*}

Summary

As a kind of 'a path to self–liberation, Zen Buddhism is the fulfillment of a long tradition of Indian and Chinese cultures that reached its zenith in Japan. This invaluable gift of Asia to the world cannot be pigeonholed into any of the formalist categories of contemporary Western thought, so this discussion will only try to delineate its specific features. The principal areas of investigation are the seminal determinants of Zen Buddhism: its understanding of paradox, its experience of emptiness, action and 'satori'. 'Satori' is the goal of Zen that leads to 'self–liberation', that is, a new point of view on the essence of reality and the true nature of man. The method of investigation involves an analysis of several relevant works dealing with this subject. By analyzing the seminal determinants of Zen Buddhism, the author has come to the conclusion that Zen avoids entangling itself into religious speculation or academic thought and aims directly at the essence of reality. The experience of Zen is the real purpose of man, and not something used as the first step in a series of ethical or metaphysical judgments, therefore this experience is accompanied by a feeling of all–embracing love and joy.

Key words: Zen Buddhism, paradox, void, action, logic, 'satori'

^{*} Mr. sc. Dubravko Arbanas, *Edunova — School of Informatics and Management*, Osijek; doctorant at the Faculty of Philosophy of the Society of Jesus in Zagreb. Address: Lorenza Jäger 5, 31000 Osijek, Croatia. E–mail: adubravko@gmail.com